

Посилання на статтю

Кравченко О.М. Програми стратегічного розвитку регіону: переваги та недоліки / О.М. Кравченко // Управління проектами та розвиток виробництва: Зб.наук.пр. - Луганськ: вид-во СНУ ім. В.Далія, 2009. - № 3 (31). - С. 22-30. - Режим доступу: <http://www.pmdp.org.ua/images/Journal/31/09komrpn.pdf>

УДК 005.8:330.322.65.012.1

О.М. Кравченко

ПРОГРАМИ СТРАТЕГІЧНОГО РОЗВИТКУ РЕГІОНУ: ПЕРЕВАГИ ТА НЕДОЛІКИ

Проаналізовано стан та перспективи діючої Програми соціально-економічного розвитку «Чернігівщина інвестиційна - 2010». Визначено методи управління інвестиційними проектами в рамках Програми. Запропоновано модульний принцип в методиці розробки та реалізації програм соціально-економічного розвитку. Рис. 1, табл. 1, дж. 15.

Ключові слова: програма, модуль, інвестиційний модуль, кластер, інвестиційний проект.

Е.Н. Кравченко

Программы стратегического развития региона: преимущества и недостатки

Выполнен анализ состояния и перспективы действующей Программы социально-экономического развития «Черниговщина инвестиционная – 2010». Определены методы управления инвестиционными проектами в рамках Программы. Предложен модульный принцип в методике разработки и реализации программы социально-экономического развития. Рис. 1, табл. 1, ист. 15.

O.M. Kravchenko

The programs of the region strategic development: advantages and disadvantages

The status and prospects of the present Program of social and economic development "Investment Chernihiv region – 2010" are analyzed. Methods of the investment project management within the Program are defined. The module principle within technique of creation and realization the social-economic development program is proposed.

Постановка проблеми у загальному вигляді. На чільному місці пріоритетів місцевих органів влади стоїть завдання нарощування обсягів інвестування, збільшення залучення інвестицій, у тому числі іноземних. Внутрішні потенційні інвестиційні ресурси регіону, до яких належать: прибутки місцевих підприємств, кошти фінансово-кредитних установ, заощадження населення, не мають змоги в достатній мірі забезпечити швидке та стале зростання регіональної економіки.

За наведених обставин виникає потреба на регіональному та місцевих рівнях в контексті національних стратегій та програм, а також із врахуванням світових фінансово-економічних тенденцій розробити адекватний механізм, який

забезпечить оптимізацію взаємозв'язків різних суб'єктів інвестиційної діяльності, активізує інвестиційні процеси як на рівні окремих підприємств чи галузей, так і в регіональній економіці в цілому, що стане необхідною передумовою позитивних досягнень в боротьбі за потужний національний капітал і достатні (в регіональному і навіть державному розумінні) світові інвестиційні ресурси. Кожен проект: або направлений на отримання прибутку, або соціальний, що має своєю метою отримання соціального ефекту, потребує значних капіталовкладень. Саме з метою формування та впровадження ефективної регіональної інвестиційної політики, створення дієвого високопродуктивного інвестиційного клімату в області розроблено Програму розвитку інвестиційної діяльності в Чернігівській області на 2006-2010 роки – „Чернігівщина інвестиційна – 2010” (надалі Програма), яка визначає завдання, напрями, пріоритети, а також заходи і механізми, реалізація та використання яких сприятимуть збільшенню надходжень інвестицій, особливо іноземних, в економіку області для забезпечення її стрімкого та стабільного розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Регіон як об'єкт дослідження висвітлений в працях досить значної кількості вчених, які присвятили соціально-економічному та інноваційному розвитку регіонів чимало наукових доробок, а саме: Е.А. Зінь, М.П. Бутко, В.Ф. Савченко, О.І. Амоша, В.Ф. Байнев, Ю.В. Гончаров, М.І. Долішній, Д.М. Стеченко, Н. Кравченко та інші. Предмет вивчення управління регіональним розвитком – це особливості та закономірності розміщення виробничих сил та розвитку регіонів, фактори регіонального розвитку та методи впливу на них з метою досягнення запланованих результатів. Відсутність проектного підходу до управління інвестиційними потоками на регіональному рівні призводить до поступової деіндустріалізації регіонів та країни в цілому, до послаблення інноваційного потенціалу, від'їзду науковців, засиллю імпортних товарів неналежної якості, старінню основних фондів, збільшенню долі ручної праці і, як наслідок, деградації та депопуляції населення та втрати економічної самостійності регіону та країни.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми. В.Ф. Савченко зазначає, що державні інноваційні програми, до котрих належить Програма, є одним з основних механізмів національної підтримки проектів регіонального розвитку на основі використання науково-технічних розробок та сучасних технологій. Відсутність комплексної інноваційно-інвестиційної програми розвитку регіону, яка поєднувала б у собі технологічне переозброєння галузей народного господарства регіону та максимально-ефективне розв'язання усіх економічних і соціальних проблем регіону, не дозволяє здійснювати акумуляцію ресурсів незалежно від джерел їхнього походження (внутрішніх чи зовнішніх) для використання лише за призначенням – на розробку та реалізацію відповідних інвестиційних програм і проектів у визначені строки [1,2,8].

Формулювання цілей статті. Є доцільним дослідити стратегічні програми розвитку регіону та виявити можливості інтеграції інвестиційних проектів в рамках діючих програм в реалії сучасної економічної ситуації.

Виклад основного матеріалу дослідження. Наразі досить часто говорять про “регіонологізацію” реформ. Вчені вважають, що цей процес має такі аспекти:

по-перше: в економічній, структурній, фінансово-інвестиційній, науково-технічній та ін. політиці (Україні в більшій мірі доведеться враховувати особливості регіонів);

по-друге: в соціальній політиці необхідно активувати принцип вирівнювання рівня життєзабезпеченості населення в межах допустимого мінімуму;

по-третє: на регіональний рівень має активніше та послідовніше переноситись центр тяжіння реформ, і особливо в питаннях життєзабезпечення

населення, раціонального природокористування, якісного та ефективного розвитку соціальної сфери, охорони довкілля;

по-четверте: стратегічним фактором підвищення результативності сучасних перетворень є підвищення інтересу до них населення регіонів, безпосередня участь населення в реальній владі регіону, міста, району, в тому числі за допомогою корпоративних форм організації та управління;

по-п'яте: зміна діючої системи територіальної організації, виявлення нових "точок зростання" в економіко-географічному просторі України, переорієнтація окремих галузей та підприємств регіону, зміна характеру розселення.

При створенні регіональних програм застосовано в першу чергу *системний метод*, котрий дозволяє розглядати регіон у виді надзвичайно складної соціально-економічної системи, умовно окреслити цю систему, визначити склад системи з великої кількості елементів, виявити та спрямувати функціонування системи [12]. Завдяки системному підходу створюється можливість всебічно оцінити стан регіону, його ресурсний та інтелектуальний потенціал, що має надзвичайно велике значення для проектного менеджменту, можливості для становлення та розвитку інвестиційних проектів в межах державних стратегій та програм регіонального розвитку.

Діалектичний метод дослідження регіону передбачає використання діалектичної теорії та методу вивчення явищ у суспільстві в їхньому розвитку, базується на загальних законах розвитку. Діалектичний метод дозволяє дослідити динаміку соціально-економічних процесів, оцінити їхню перспективу.

Нормативний метод оснований на використанні в управлінні регіональними економічними та соціальними процесами прогресивних норм і нормативів, які відображають досягнення науково-технічного прогресу. Нормативний метод має за свою мету визначити завдання стосовно розвитку окремих галузей економіки на регіональному рівні, що мають важливе значення для людей, котрі проживають на певній території, а також для держави в цілому.

Балансовий метод у регіональному дослідженні надає можливість при плануванні соціально-економічної діяльності визначити потреби в матеріально-технічних, природних, паливно-енергетичних, трудових, фінансових ресурсах та можливі джерела забезпечення цих потреб в результаті розробки балансів. Оскільки сукупні потреби, як правило, більше можливих обсягів ресурсів, необхідних для забезпечення цих потреб, то в процесі розробки конкретних балансів проводять ранжування потреб, здійснюють розподіл потреб на першочергові та менш важливі. Відповідно визначають обсяги ресурсів для задоволення спочатку першочергових потреб, а згодом – інших потреб. Згідно з інформаційно-статистичною базою будується модель міжгалузевих матеріальних зв'язків, де показані матеріальні й ціннісні міжгалузеві зв'язки в економіці регіону.

Програмно-цільовий метод передбачає розробку цільових комплексних програм економічного та соціального розвитку регіону, передбачає обґрунтування та вирішення значних народногосподарських проблем, визначає шляхи розвитку усіх галузей економіки, що мають загальнодержавне значення.

Метод комплексного соціально-економічного аналізу базується на використанні економічної, статистичної інформації за попередні періоди для вивчення стану зміни показників, виявлення закономірностей в процесах розвитку окремих явищ та процесів у суспільстві, для аналізу впливу окремих факторів на ці процеси.

Економіко-математичне моделювання (ЕММ) використовується для моделювання регіональних соціально-економічних процесів на основі використання економіко-математичних методів, є необхідною умовою для прийняття обґрунтованих рішень в управлінні. Сфера застосування ЕММ

надзвичайно широка, вона базується на використанні методів статистичного, динамічного, ймовірного змісту.

При створенні Програми вперше застосовано метод SWOT-аналізу та визначено сильні та слабкі сторони сталого розвитку Чернігівської області.

Програма не має конкретних цифр щодо впровадження інноваційних проектів та технологічних процесів і скоріше нагадує інформаційний матеріал, придатний для аналізу ситуації. Визначені пріоритетні напрямки інноваційної діяльності. У галузевому розрізі до них належать: паливно-енергетичний комплекс, машинобудування, приладобудування, мікроелектроніка, інформаційні технології, телекомунікації, високотехнологічний розвиток сільського господарства і переробної промисловості, охорона здоров'я людини та захист навколишнього середовища [14].

Інноваційна модель регіону формується виходячи з необхідності прискорення науково-технічного прогресу, визначення його пріоритетних напрямів, підвищення інвестиційної активності господарюючих суб'єктів, зменшення розривів у рівнях економічного та соціального розвитку регіонів [4].

Російські вчені виділяють три стратегічні моделі інноваційного розвитку регіону:

1. **Модель стратегії „перенесення”** полягає у використанні наявного зарубіжного науково-технічного потенціалу в економіці власної країни та її регіонів через закупівлю ліцензій на високоефективні технології для освоєння виробництва продукції нових поколінь, яка користується попитом.

2. **Модель стратегії „запозичення”** передбачає освоєння випуску наукомісткої продукції, яку раніше виробляли в індустріально розвинутих країнах, на основі використання науково-технічного потенціалу власної країни та дешевої робочої сили.

3. **Модель стратегії „нарощування”** полягає в тому, що з використанням власного науково-технічного потенціалу, залученням іноземних вчених, об'єднанням результатів фундаментальної та прикладної науки можна створити нові продукти та технології, які використовуються на виробництві та у соціальній сфері [11].

До типових моделей слід додати модель розвитку регіону, котра в свою чергу має в своїй структурі такі підмоделі: розвиток освіти, розвиток охорони здоров'я, розвиток культури, розвиток виробничих та сільськогосподарських комплексів, розвиток підприємництва, розвиток будівництва та комунального господарства і т.д. [13].

Минув перший етап терміну дії Програми. Ситуація погіршилась за всіма основними показниками інноваційного розвитку. Крім того, не здійснився ряд передбачень та заходів, на які вона спирається. Не відновлено Державну інноваційну компанію як джерело інвестицій. Конкретних цифрових показників по роках, що будуть виконані у плановому періоді Програми, не спрогнозовано.

У 2006 році розроблено ще один документ, на цей раз довгострокового характеру – „Стратегія соціально-економічного розвитку Чернігівської області на період до 2015 року” (надалі Стратегія). Стратегія має у своїй структурі сім основних стратегічних напрямів за основними галузями народного господарства, а також етапи і механізми реалізації розвитку Чернігівщини. Науково-технічний потенціал області представлений 22 організаціями та установами, три з яких – багатогалузеві наукові установи. Більше третини організацій належить до галузевого сектора науки, четверта частина – до академічного, кожна п'ята – займається науковою діяльністю, представляє вищі навчальні заклади, 13, 6 % від загальної кількості – заводську науку. Близько половини наукових організацій

зосереджено у м. Чернігові, 18,2% – у м. Ніжині, 9,1 % – у м. Прилуки, решта знаходиться у шести районах області [15].

Достатньо розглянути статистичні дані за джерелами інвестицій, щоб зрозуміти тенденцію непривабливого інвестиційного клімату на регіональному рівні (див. табл. 1). Основне навантаження інвестиційних капіталовкладень лягає на плечі відповідно самих виробників. А враховуючи зношеність основних фондів, основні грошові потоки йдуть більше на підтримання їх, ніж на відтворення.

Для успішного розвитку підприємства, діючого в умовах ринкової економіки, життєво необхідний постійний процес створення інновацій, безперервний процес творчої діяльності. Інноваційне забезпечення спрямоване на створення нової продукції і послуг, технології і матеріалів, нових організаційних форм, що мають властивості науково-технічної новизни і задовольняють нові суспільні або індивідуальні потреби.

Таблиця 1

**Інвестиції в основний капітал за джерелами фінансування
у фактичних цінах, млн. грн**

Стаття роки	2000	2001	2004	2005	2006	2007
1	2	3	4	5	6	7
Всього:	431,0	552,3	1139,9	1332,9	1520,3	2421,9
в т. ч. у відсотках до загального підсумку	100	100	100	100	100	100
За рахунок коштів державного бюджету	22,6 5,2%	28,1 5,1%	74,0 6,5%	77,4 5,8%	85,9 5,7%	171,8 7,1%
коштів місцевих бюджетів	4,6 1,1%	16,2 2,9%	50,0 4,4%	52,8 4,0%	73,9 4,9%	97,8 4,0%
власних коштів підприємств і організацій	367,0 85,1%	445,7 80,8%	753,3 66,1%	902,3 67,7%	947,8 62,3%	1305,6 53,9%
коштів іноземних інвесторів	0,0 0,0%	4,6 0,8%	1,5 0,1%	13,2 1,0%	18,1 1,2%	6,3 0,3%
кредитів банків та інших позик	0,9 0,2%	7,2 1,3%	73,2 6,4%	165,8 12,4%	217,2 14,3%	499,2 20,6%
коштів населення на індивідуальне будівництво	20,7 4,8%	26,1 4,7%	33,9 3,0%	47,8 3,6%	79,8 5,2%	125,2 5,2%
інших джерел фінансування	15,2 3,6%	24,4 4,4%	154,0 13,5%	73,6 5,5%	39,7 2,6%	53,4 2,2%
коштів населення на будівництво власних квартир	57,9 3,8%	162,6 6,7%

Таблицю складено за даними Управління економіки Чернігівської облдержадміністрації.

Інноваційні проекти, як правило, належать до довгострокових інвестиційних проектів.

Інвестиційна активність є найважливішою передумовою ефективного функціонування економіки області, оскільки сприяє формуванню виробничого потенціалу на новій науково-технічній основі і забезпеченню конкурентоспроможності продукції і послуг, що виробляються на зовнішніх

ринках. Інвестиційна активність досягається за допомогою зростання обсягів реалізованих інвестиційних ресурсів і найбільш оптимального використання в пріоритетних сферах. Інвестиційна криза пов'язана не тільки із недостатністю джерел фінансування і нерозвиненістю інвестиційних ринків області, але й з неефективним використанням наявних інвестиційних ресурсів і вилученням капіталу із сфери виробництва шляхом: перерозподілу значних доходів виробничих підприємств через механізм оподаткування в бюджет при непродуктивній і низькоефективній структурі його витрат; вивозу капіталу за кордон, де він осідає на рахунках комерційних банків; концентрації значних капіталів у банківській системі, фактично ізольованій від фінансування інвестиційних проектів.

До факторів, що визначають низьку інвестиційну та інноваційну активність, також належать систематичні неплатежі, використання амортизаційного фонду з метою споживання, концентрація фінансових ресурсів у високоприбуткових груп населення, що використовують їх непродуктивно.

Поєднання авторських ідей, пропозицій з методами проектного фінансування – ось реальний вихід з кризових ситуацій, в яких опинились програми соціально-економічного розвитку регіонів.

Проекне фінансування – це метод, форма і засоби організації фінансово-кредитних, матеріальних, технічних і людських ресурсів, пов'язаних із створенням великих і надвеликих високоприбуткових і одночасно високоризикових інвестиційних проектів у реальному секторі економіки в її базових галузях, транспортній і соціальній інфраструктурі та деяких інших за умови, що джерелами погашення заборгованості (повернення кредитів) є грошові потоки, генеровані самим проектом при поєднанні різноманітних фінансових інструментів [10]. Інвестиційні проекти, які реалізуються в рамках концесійних угод, називаються концесійними.

Концесія – уступка прав володіння. З позиції державної концесії – це уступка державою на відповідних засадах своїх майнових прав і прав на окремі види господарської діяльності недержавним компаніям, організаціям та іншим юридичним особам [3]. Уступка прав формалізується у виді концесійної угоди. Сторонами угоди є держава, місцеві органи самоврядування або уповноважений ними орган (підприємство, компанія тощо) і концесіонер (юридична особа), що отримує у володіння відповідні активи або права.

Оптимальний термін концесії дозволив би концесіонеру окупити свої інвестиції та інші пов'язані з концесією витрати і отримати достатньо поміркований прибуток; забезпечив би високу ефективність витрачених ресурсів для створення інвестиційного проекту і на його експлуатацію, не допускаючи на ринку відповідних товарів і послуг перетворення концесіонера на такого ж монополіста, як і держава. Крім цього, інфраструктурні проекти переважно реалізуються на підставі підрядних контрактів із будівельними компаніями, а не на контрактах з постачання тільки машин та устаткування. За деякими оцінками, у межах 60% усіх концесійних проектів у світі створюються за ініціативою „підрядник – банк” (коли вони фактично розробляють і умови проведення тендеру), і тільки в 40% проектів ініціатива виходить із урядових структур.

Потрібно створити умови залучення до концесійних угод вітчизняних учасників. Концесійні угоди мають надавати пріоритети власним будівельним компаніям, промисловим підприємствам, комерційним банкам та іншим приватним, державним і змішаним фінансово-кредитним установам. У багатьох випадках концесійні угоди між державою і вітчизняними фінансово-промисловими та фінансово-будівельними групами могли би бути більш

ефективною альтернативою теперішній приватизації в реальному секторі економіки [6,7].

Особливо актуальними залишаються питання ефективного використання науково-технічного потенціалу для активізації інноваційного процесу, прискорення комерціалізації науки, залучення науковців до розширення інфраструктури інноваційного середовища (модульний підхід до створення кластеру) [13].

Кластер – географічна група взаємозалежних компаній та асоційованих інститутів у певній галузі, які пов'язані спільними цілями і доповнюють один одного. Інше визначення: кластер – комплекс соціально-економічних і організаційних заходів, спрямованих на підвищення економічної, соціальної, екологічної ефективності народного господарства на певній території з метою забезпечення оптимальності його функціонування в системі „економіка - природа - соціум”, а також відкрита система взаємопов'язаних та взаємообумовлених компонентних, територіальних та управлінських елементів народного господарства різних рангів [9].

Перерозподіл ресурсів на користь відтворення, а не споживання становить основу сучасних інноваційних моделей [5]. Пропонується чотирьохрівнева кластерна модель управління інноваційно-інвестиційним процесом в рамках Програми регіонального розвитку на визначений період (див. рис. 1). Керівним органом визначається Координаційна Рада (КР), що безпосередньо керує інвестиційним процесом. Обласна держадміністрація в своїй структурі матиме тільки Наглядову Раду, компетенція котрої – дотримання вимог законодавства.

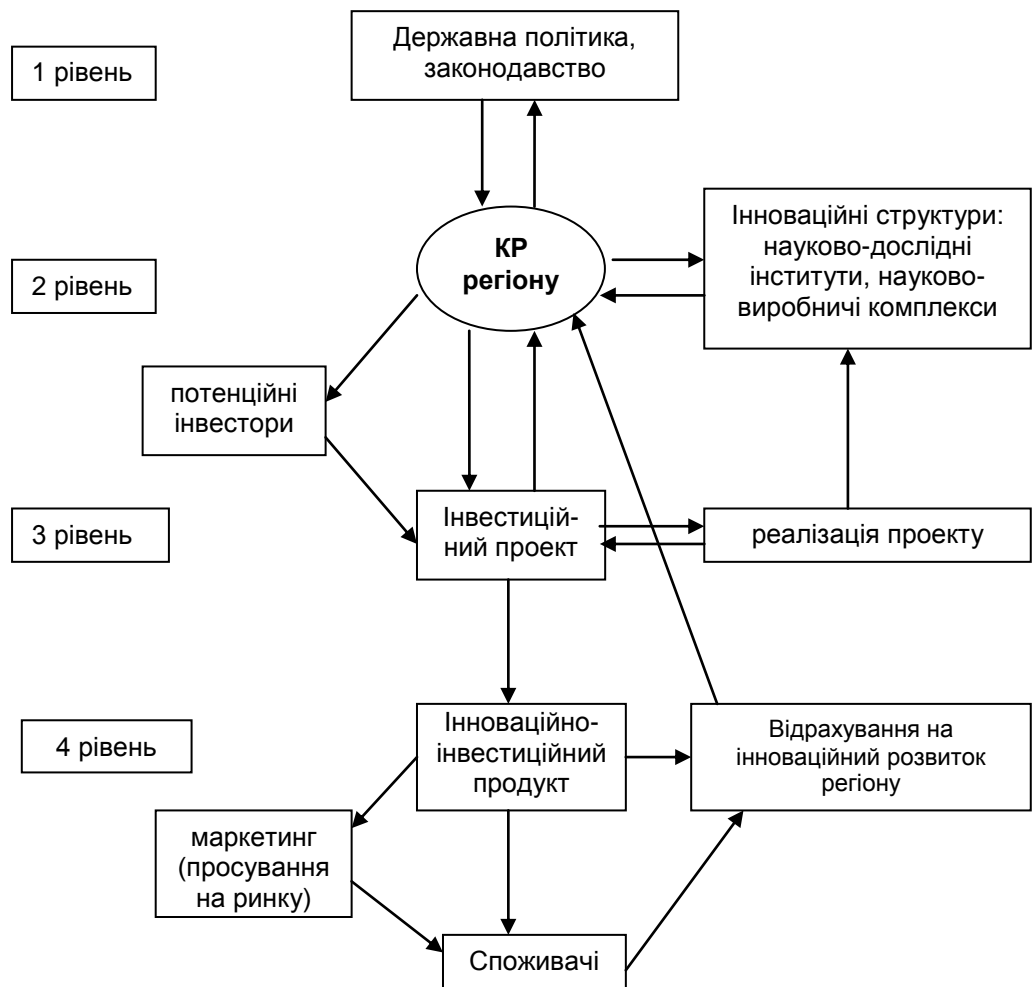

Рис. 1. Кластерна модель управління інноваційно-інвестиційним процесом в регіоні

Така модель дозволить зберегти цілісність регіону, що означає раціональне використання природоресурсного потенціалу регіону, пропорціональне поєднання різноманітних галузей, формування стійких внутрішньорегіональних та міжрегіональних виробничих та технологічних зв'язків, наявність особливої спільноти людей з особливими традиціями, усталеним способом життя.

Також досягається комплексність господарства регіону, що означає в першу чергу збалансованість, пропорційне узгодження розвитку продуктивних сил регіону. Такий взаємозв'язок між елементами господарства, коли ефективно виконується основна народногосподарська функція – спеціалізація регіону, де не спостерігається значних внутрішньорегіональних диспропорцій та зберігається здатність регіону здійснювати в своїх межах розширене відтворення на основі наявних ресурсів, має чіткі параметри управління. Можна відзначити й таке поняття, як “регіональний розподіл праці” – спеціалізація регіонів на виробництві визначених видів товарів та послуг з наступним обміном їх.

Висновки за результатами дослідження. Фактично Стратегія та Програма містять аналітично-статистичний масив інформації для дослідників. Така негативна тенденція свідчить про неефективне управління або навіть його

відсутність. Зробити дієвою програму стратегічного розвитку регіонів на сучасному етапі допоможе створення Координаційної Ради, яка б конкретно акумулювала інформацію щодо створення інвестиційних замовлень регіону. Для вирішення проблеми збільшення інноваційної та інвестиційної активності суб'єктів господарювання необхідні зниження податкового навантаження, а також використання системи державних замовлень, гарантійних програм, формування ринку ефективних інноваційних та інвестиційних проектів. Прямої підтримки потребує інфраструктура інноваційної діяльності, до якої в першу чергу входить система науково-технічної інформації для створення в регіонах мережових інноваційних структур, що сприятимуть розвитку співробітництва технологічно пов'язаних між собою підприємств, наукових установ, фінансових інституцій і адміністративних органів. Доцільно запропонувати застосування модульного принципу в управлінні інвестиційною складовою регіонального розвитку з використанням інструментів проектного менеджменту.

Проектний підхід у створеннях програм регіонального розвитку забезпечить поетапне та цілеспрямоване перетворення науково-технічного та інноваційного потенціалу регіонів та країни в цілому, що спільно з продуманою промисловою та інвестиційною політикою здатне забезпечити техніко-технологічне переозброєння та модернізацію виробництва, його вихід на передові рубежі науково-технічного прогресу, підвищення конкурентноспроможності виробленої в регіонах продукції.

Будь-який проект, в тому числі програма як система взаємодіючих проектів являють собою складну управлінську систему. Тому протягом усіх часів удосконалення методів управління проектами займало в управлінській практиці чільне місце.

Перспективи подальших розвідок у цьому напрямку. Інвестиційна діяльність регіонів є одним з вагомих інструментів економічної політики держави. Її основна мета – формування сприятливого інвестиційного клімату та створення на його основі механізмів для збільшення відповідних ресурсів та їхнього ефективного використання. Розробка моделі регіонального розвитку за модульним принципом з використанням інструментарію управління проектами надасть можливість зробити Програму розвитку регіону дієвою, ефективною і дозволить залучити інвестиційні кошти різноманітних джерел з урахуванням сучасних наукових розробок.

ЛІТЕРАТУРА

1. Про інвестиційну діяльність: Закон України № 1560-ХП від 18 вересня 1991 р. / Відомості Верховної Ради. – 1991. – № 47.
2. Про захист іноземних інвестицій в Україні: Закон України № 1540-ХП від 10 вересня 1991 р. / Відомості Верховної Ради. – 1991. – № 46.
3. Про концесії: Закон України № 41 (1999). (Із змінами згідно із Законами № 16 від 10.01.2002, № 48 від 24.10.2002).
4. Про затвердження Загальнодержавної програми розвитку малих міст: Закон України від 4 березня 2004 року / Голос України. – 2004. – 15 квітня, № 70.
5. Про інноваційну діяльність: Закон України від 4 липня 2002 року / Голос України. – 2002. – 9 серпня, № 144.
6. Про Концепцію державної регіональної політики: Указ Президента України від 25 травня 2001 року № 341/2001.
7. Про місцеві державні адміністрації: Закон України від 9 квітня 1999 року / Голос України. – 1999. – 12 травня, № 84.
8. Про місцеве самоврядування в Україні: Закон України від 21 травня 1997 року / Голос України. – 1997. – 12 червня, № 102.

9. Байнев В.Ф. Экономика и управление регионом: учеб. пособие / В.Ф. Байнев, С.А. Пелих, А.М. Радевич; под общ. ред. С.А. Пелиха. – Минск: Академия управления при Президенте Республики Беларусь, 2006. – 255 с.
10. Бардиш Г.О. Проектне фінансування / Г.О. Бардиш: Підручник. – 2-ге вид. – К.: Алерта, 2007. – 463 с.
11. Бутко М.П. Регіональне управління: інноваційний підхід / М.П. Бутко, О.О. Зеленська, С.М. Зеленський та ін.; за заг. ред. д.е.н., проф. Бутка М.П. – К.: Знання України, 2006. – 560 с.
12. Зінь Е.А. Регіональна економіка: підруч. [для студ. вищ. навч. закл.] / Е.А. Зінь. – К.: "ВД „Професіонал”, 2007. – 528 с.
13. Савченко В.Ф. Проблеми і перспективи інноваційного розвитку на регіональному рівні / В.Ф. Савченко / Науковий вісник ЧДІЕУ: зб. наук. пр. – Чернігів: вид-во ЧДІЕУ, 2008. - № 1. – С. 14-26.
14. Програма розвитку інвестиційної діяльності в Чернігівській області на 2006-2010 роки. „Чернігівщина інвестиційна – 2010”. – Чернігів: Головне управління економіки Чернігівської облдержадміністрації, 2006. – 30 с.
15. Стратегія соціально-економічного розвитку Чернігівської області на період до 2015 року / Чернігівська обласна державна адміністрація, Національна Академія Наук України, Чернігів, 2006. – 153 с.

Стаття надійшла до редакції 04.08.2009 р.